

Η πέτρα του σκανδάλου στο διάλογο ορθοδόξων και ρωμαιοκαθολικών

Ντανίλ Αρακελιάν

Ένας από τους κύριους εταίρους της Ρωσικής Εκκλησίας στη διεθνή σκηνή είναι σήμερα η Ρωμαιοκαθολική Εκκλησία. Τούτο μπορεί να εκπλήξει κάποιον, ο οποίος δεν έχει ειδικό ενδιαφέρον για τον διεκκλησιαστικό διάλογο και γνωρίζει μόνον για την ιστορική εχθρότητα μεταξύ καθολικών και ορθοδόξων. Ωστόσο, οι σχέσεις μεταξύ της Αγίας Έδρας και του Πατριαρχείου Μόσχας έχουν όντως αλλάξει πολύ τις τελευταίες δεκαετίες. Κλειδί για την κατανόησή τους αποτελεί το τέλος του 20ού αι.

Η προσέγγιση μεταξύ των ορθοδόξων και των ρωμαιοκαθολικών, η οποία ξεκίνησε ήδη από τη δεκαετία του 1960, επί μακρόν θεμελιωνόταν επί του θεολογικού διαλόγου. Όμως, στο αρχικό επίπεδο τα δύο μέρη δεν προχωρούσαν στην επίλυση οξέων θεολογικών ζητημάτων. Η Μικτή Διεθνής Επιτροπή επί του θεολογικού διαλόγου, η οποία ήλθε να αντικαταστήσει μια σειρά από διμερείς διαλόγους που προηγήθηκαν, ασχολείτο μέχρι τις αρχές του 1990 μόνον με ζητήματα, τα οποία προκαλούσαν ελάχιστες διαφωνίες.

Με πρωτοβουλία της Ρωσικής Εκκλησίας η τελευταία δεκαετία του 20^{ού} αι. έπρεπε να αρχίσει με μια στροφή σε πιο περίπλοκα προβλήματα του εκκλησιαστικού πολιτεύματος και της κανονικής

τάξεως της Εκκλησίας. Από ειρωνεία της τύχης σε αυτό συνέδραμαν τα τραγικά γεγονότα κατά τα τέλη του 1980 – αρχές του 1990.

Η φιλελευθεροποίηση στις χώρες της Ανατολικής Ευρώπης σε συνδυασμό με την κατάρρευση της Σοβιετικής Ενώσεως οδήγησαν στην αναγέννηση των ουνιτικών δομών σε αυτή την περιοχή το κόσμου. Ιδιαίτερως δυναμικά δραστηριοποιήθηκε η Ουκρανική Ελληνόρυθμη Καθολική Εκκλησία (ΟΕΚΕ). Αφού εξασφάλισε το νόμιμο καθεστώς της στα τέλη του 1989 η ΟΕΚΕ μέχρι τον Ιούνιο του 1990 είχε θέσει υπό τον έλεγχό της 1303 ναούς, οι περισσότεροι εκ των οποίων ανήκαν έως τότε στις κοινότητες του Πατριαρχείου Μόσχας [10, – σελ. 567.]. Όπως είχε επισημάνει ο Αγιώτατος Πατριάρχης Αλέξιος Β΄ στην Ιερά Σύνοδο της Ιεραρχίας της Ρωσικής Ορθοδόξου Εκκλησίας το 1997, οι ελληνόρυθμοι καθολικοί καταλάμβαναν με τη βία τους ορθοδόξους ναούς «εκδιώκοντας τις ορθόδοξες κοινότητες και ιερείς με τη συνδρομή φιλοουνιτικά διακειμένων τοπικών Αρχών» [1]. Η δράση των ουνιτών γενικότερα είχε ως αποτέλεσμα την αποδυνάμωση της Ουκρανικής Ορθοδόξου Εκκλησίας του Πατριαρχείου Μόσχας στη Δυτική Ουκρανία. Αλλά η ΟΕΚΕ δεν σταμάτησε εκεί. Συγκροτήθηκε η εξαρχία του Κιέβου, άρχισε η διείσδυση των ουνιτών στα εδάφη, όπου ιστορικά διέμενε η ορθόδοξη πλειοψηφία. Οι Ουκρανοί ελληνόρυθμοι καθολικοί άρχισαν να διεκδικούν το καθεστώς της εθνικής Ουκρανικής Εκκλησίας.

Διαμορφώθηκε επομένως μια αμφιλεγόμενη κατάσταση για τον διάλογο ορθοδόξων και ρωμαιοκαθολικών. Από τη μια η Ρωμαιοκαθολική Εκκλησία αποκαλούσε επισήμως τις Ορθόδοξες Εκκλησίες «αδελφές», διεξάγοντας θεολογικό διάλογο μαζί τους, από την άλλη, ένα τμήμα της ίδιας της Ρωμαιοκαθολικής Εκκλησίας εξεδίωκε δια της βίας ορθοδόξους από τους ναούς τους, υποκινούσε τη βία και το μίσος. Συνεπεία τούτων ο θεολογικός διάλογος ορθοδόξων – καθολικών διακόπηκε και αναπροσανατολίσθηκε εξ ολοκλήρου προς τη συζήτηση του προβλήματος της ουνίας. Σε δέκα χρόνια διεξήχθησαν τρεις συνεδρίες της Μικτής Επιτροπής στο Φράιζινγκ (1990), στο Μπαλαμάντ (1993) και στη Βαλτιμόρη (2000), οι οποίες ήταν αφιερωμένες στον ουνιτισμό. Σχεδόν κάθε χρόνο πραγματοποιούνταν συναντήσεις αντιπροσωπειών της Ρωσικής Ορθοδόξου Εκκλησίας και της Ρωμαιοκαθολικής Εκκλησίας για τη διευθέτηση της καταστάσεως στη Δυτική Ουκρανία. Ωστόσο, παρά το ότι και τα δύο μέρη δήλωσαν ότι «απορρίπτουν τον [ουνιτισμό] ως μέθοδο αναζητήσεως της ενότητας, διότι προσκρούει στην κοινή παράδοση των Εκκλησιών μας» [13, σελ. – 309], δεν κατέστη δυνατό να επιλυθεί το ζήτημα αυτό οριστικά. Από πλευράς των ουνιτών δεν υπήρξε ούτε επιστροφή ιδιοκτησιών, ούτε εκτόνωση της ρητορικής, ούτε παύση του επεκτατισμού.

Παράλληλα τούτων τα τέλη του 20^{ου} αι. αποτέλεσαν εποχή αναγεννήσεως και αυτών καθαυτών των ρωμαιοκαθολικών δομών στο κανονικό έδαφος της Ρωσικής Ορθοδόξου Εκκλησίας. Εν τούτοις, η υπόθεση δεν περιορίσθηκε σε μια απλή αποκατάσταση. Όπως αναγνώρισαν αργότερα οι ίδιοι οι καθολικοί, υπήρξε «εσφαλμένη συμπεριφορά» ρωμαιοκαθολικών κληρικών, ή, όπως τούτο χαρακτηρίσθηκε από το Πατριαρχείο Μόσχας, προσηλυτισμός, δηλαδή δυναμική ιεραποστολική δράση μεταξύ μελών μιας άλλης Εκκλησίας [9]. Αποτέλεσμα αυτών των ενεργειών ήταν το γεγονός ότι, σύμφωνα με διάφορες εκτιμήσεις, ο αριθμός των ρωμαιοκαθολικών στη Ρωσία στις αρχές του 21^{ου} αι. αυξήθηκε έως το ένα εκατομμύριο [12, – σελ. 135].

Συνοψίζοντας σε έναν προσωρινό απολογισμό των σχέσεων της Ρωσικής Ορθοδόξου Εκκλησίας με το Βατικανό περί τα μέσα της δεκαετίας του 2000 ο πρόεδρος του Τμήματος Εξωτερικών Εκκλησιαστικών Σχέσεων (ΤΕΕΣ) του Πατριαρχείου Μόσχας μητροπολίτης Σμολένσκ και Καλίνινγκραντ Κύριλλος σημειώνει ότι «ενίοτε [αυτές] ευρίσκονταν στο χείλος της πλήρους διακοπής» [7]. Εκείνο το διάστημα άνευ οποιασδήποτε διαβούλευσης με τη Ρωσική Ορθόδοξη Εκκλησία το Βατικανό ανακοίνωσε την αναβάθμιση του καθεστώτος των ρωμαιοκαθολικών αποστολικών διοικήσεων στο επίπεδο επαρχιών, ίδρυσε νέες ρωμαιοκαθολικές επαρχίες στην Ουκρανία και το Καζακστάν. Ταυτοχρόνως η ΟΕΚΕ δημιούργησε τις Εξαρχίες Ντονέτσκ – Χαρκόβου και Οδησσού – Κριμαίας και εκ νέου ανήγειρε το ζήτημα ιδρύσεως Ουκρανικού Ουνιτικού Πατριαρχείου.

Υπό αυτές τις συνθήκες, με τον πολύπλευρο διάλογο να έχει σχεδόν εξ ολοκλήρου διακοπεί, με τη διμερή συνεργασία να μην αποδίδει τους αναμενόμενους καρπούς, η Ρωσική και η Ρωμαιοκαθολική

Εκκλησία κατάφεραν να αλλάξουν τη μορφή των σχέσεών τους κατά τέτοιο τρόπο, ώστε σήμερα μπορούμε να τις χαρακτηρίσουμε ως μια διαμορφωμένη «στρατηγική συμμαχία» [6].

Αυτός ο μετασχηματισμός οφείλεται σε μια σειρά λόγους. Κατά πρώτον, έπαυσε η αύξηση του αριθμού των ρωμαιοκαθολικών [14] στο έδαφος της Ρωσίας και επιβραδύνθηκε η επέκταση της ουνίας [15]. Επομένως, μειώθηκε η οξύτητα των προβλημάτων, που απασχολούσαν τις σχέσεις του Πατριαρχείου Μόσχας και του Βατικανού κατά την προηγούμενη περίοδο.

Κατά δεύτερον, και οι δύο Εκκλησίες ήλθαν αντιμέτωπες με νέες προκλήσεις, οι οποίες τις ώθησαν στη συνεργασία. Πρωτίστως ήταν η εξαπόλυση διωγμών κατά των χριστιανών στη Μέση Ανατολή και την Αφρική. Μετά την εισβολή των ΗΠΑ στο Ιράκ το 2003 και ιδίως μετά την έναρξη της «αραβικής άνοιξης» το 2011 ο γηγενής χριστιανικός πληθυσμός της Μέσης Ανατολής αντιμετώπισε διώξεις για θρησκευτικούς λόγους και χρειάστηκε η παροχή ευρείας συντονισμένης βοήθειας. Υπό τις συνθήκες αυτές ξεκίνησε η προσέγγιση της Ρωσική Εκκλησίας και του Βατικανού. Απόδειξη της αποτελεί το γεγονός ότι σεβαστό μέρος της Κοινής Διακηρύξεως του Πάπα Φραγκίσκου και του Πατριάρχη Κυρίλλου το 2016 ήταν αφιερωμένο ειδικά στην προστασία των χριστιανών από τους νέους διωγμούς.

Η αραβική άνοιξη, 2011

Συνάντηση του Αγιωτάτου Πατριάρχη Μόσχας και Πασών των Ρωσσιών Κυρίλλου με τον Αγιώτατο Πάπα Ρώμης Φραγκίσκο, 12 Φεβρουαρίου 2016

Μια άλλη πρόκληση, την οποία αντιμετωπίζει ο χριστιανικός κόσμος, είναι η επίθεση της επιθετικής εκκοσμικεύσεως. Ενώ πολλές από τις δυτικές ομολογίες προτίμησαν την οδό της προσαρμογής της κληρονομιάς τους στη μεταβαλλόμενη πραγματικότητα, οι ορθόδοξοι, οι ρωμαιοκαθολικοί και οι συντηρητικοί διαμαρτυρόμενοι αποφάσισαν να υπερασπισθούν τις

παραδοσιακές χριστιανικές αξίες. Παρόλο, που κρίνεται αρκούτως δύσκολο να αποτιμηθεί η αποτελεσματικότητα του έργου προς αυτήν την κατεύθυνση, η ταύτιση και μόνον των απόψεων των ορθοδόξων και των καθολικών επί του θέματος τούς ωθεί να αναζητήσουν νέες μορφές συνεργασίας και βοηθά τις συμφωνίες μεταξύ τους.

Εάν δούμε τη συνεργασία της Αγίας Έδρας και του Πατριαρχείου Μόσχας ευρύτερα, διαπιστώνουμε ότι σήμερα οι σχέσεις κατέστησαν πολύ πιο οργανωμένες σε σχέση με προ τριακονταετίας. Αυτή τη στιγμή υπάρχει Ομάδα Εργασίας επί των σχέσεων της Ρωμαιοκαθολικής και της Ρωσικής Ορθοδόξου Εκκλησίας, τα δύο μέρη εντάσσονται ως μέλη στη Χριστιανική Διομολογιακή Συμβουλευτική Επιτροπή, ευρίσκονται σε διαρκή επαφή. Μάλιστα, τούτο ενδιαφέρει όχι μόνον τους ρωμαιοκαθολικούς, οι οποίοι αύξησαν την παρουσία τους στη Ρωσία στα τέλη του 20^{ου} – αρχές του 21^{ου} αι., αλλά και τους πιστούς του Πατριαρχείου Μόσχας, ο αριθμός των οποίων επίσης αυξήθηκε στις χώρες όπου είναι ρωμαιοκαθολική η πλειονότητα του πληθυσμού. Σε μεγάλο βαθμό συνέβαλε σε αυτό η αποκατάσταση της ευχαριστιακής κοινωνίας της Ρωσικής Εκκλησίας με την Υπερόρια Ρωσική Ορθόδοξη Εκκλησία το 2007 και με την Αρχιεπισκοπή των Δυτικοευρωπαϊκών Ενοριών Ρωσικής Παραδόσεως το 2019. Οι καθολικοί και οι ορθόδοξοι σήμερα ολοένα και λιγότερο παραμένουν περιορισμένοι εντός των συνόρων των επιμέρους εθνικών κρατών, επομένως η ίδια η ζωή τους ωθεί προς τη συνεργασία, η οποία τα τελευταία χρόνια καθίσταται ολοένα και περισσότερο θεσμοποιημένη.

Μολαταύτα, ως έναν από τους σπουδαιότερους παράγοντες στις σχέσεις της Ρωσικής Ορθοδόξου Εκκλησίας και της Ρωμαιοκαθολικής Εκκλησίας οφείλουμε σήμερα να αναγνωρίσουμε την κρίση στην παγκόσμια Ορθοδοξία. Μάλιστα άρχισε να επηρεάζει τις σχέσεις μεταξύ ορθοδόξων και καθολικών πολύ πριν λάβει ανοιχτό χαρακτήρα το 2018 εξαιτίας της καταστάσεως στην Ουκρανία.

Αυτό μπορούμε να το δούμε ξεκάθαρα έχοντας ως παράδειγμα την ανάπτυξη του πολύπλευρου θεολογικού διαλόγου ορθοδόξων και ρωμαιοκαθολικών τον 21^ο αι. Εφόσον δεν κατόρθωσαν να επιλύσουν το πρόβλημα της ουνίας, οι δύο πλευρές αποφάσισαν τότε να στραφούν σε άλλα, εξίσου περίπλοκα ζητήματα και ειδικότερα εκείνα της εκκλησιολογίας. Ο οξύς χαρακτήρας αυτού του θέματος αμέσως απέδειξε την έλλειψη ενότητας εντός των Ορθοδόξων Εκκλησιών. Στην πρώτη κιάλας συνεδρία, που ήταν αφιερωμένη σε αυτό στο Βελιγράδι το 2006, ξέσπασε σκάνδαλο. Τη διαμάχη προκάλεσε η ακόλουθη φράση: «[μετά τη διακοπή τον 11^ο αι.] αμφότερες οι Εκκλησίες συνέχισαν να συγκαλούν «κοινές» Συνόδους, στις οποίες συμμετείχαν επίσκοποι των κατά τόπους Εκκλησιών, των ευρισκομένων σε κοινωνία με τον θρόνο της Ρώμης και των κατά τόπους Εκκλησιών, των ευρισκομένων σε κοινωνία με τον θρόνο της Κωνσταντινουπόλεως». Η Ρωσική Εκκλησία, εκπροσωπούμενη από τον αντιπρόσωπό της, επίσκοπο Βιέννης και Αυστρίας Ιλαρίωνα Αλφέγεφ, τάχθηκε κατά της διατυπώσεως αυτής, επισημαίνοντας ότι «η κοινωνία με τον θρόνο Κωνσταντινουπόλεως ουδέποτε εκλαμβάνόταν τόσο υποχρεωτικός όρος καθολικότητας, όσο για

τις δυτικές εκκλησίες κατέστη η κοινωνία με τον θρόνο της Ρώμης». Μολοντούτο και ελλείπει ομοφωνίας ο συμπρόεδρος της Επιτροπής καρδινάλιος Βάλτερ Κάσπερ έθεσε σε ψηφοφορία τη φράση αυτή σε λίγο μεταλλαγμένη, αλλά στην ουσία, σε αναλλοίωτη μορφή. Το Πατριαρχείο Μόσχας αναγκάστηκε να καταθέσει διαμαρτυρία κατά παρόμοιων μεθόδων διεξαγωγής του διαλόγου, υποδεικνύοντας «το απαράδεκτο της επιλύσεως ζητημάτων δογματικής και εκκλησιαστικής φύσεως διά ψηφοφορίας» [2].

Ο καρδινάλιος Βάλτερ Κάσπερ

Ο μητροπολίτης Ιλαρίωνας Αλφέγιεφ

Η συζήτηση αυτού του ζητήματος θα έπρεπε να επαναληφθεί το 2007 στη συνεδρία της Ραβένας. Όμως, εξαιτίας της προβοκάτσιας του Πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως, το οποίο ενέταξε στην αντιπροσωπεία του εκπροσώπους της αντικανονικής «Αποστολικής Εκκλησίας της Εσθονίας», η οποία ιδρύθηκε από το Φανάρι στο κανονικό έδαφος του Πατριαρχείου Μόσχας, η Ρωσική Ορθόδοξη Εκκλησία αναγκάστηκε να αποσυρθεί από τη συνεδρία και δεν συμμετείχε στις εργασίες της. Το «Κείμενο της Ραβένας», που κυκλοφόρησε μετά τις εργασίες της και εμπεριείχε την παρούσα επίμαχη διατύπωση, προκάλεσε τη διαφωνία της Ρωσικής Εκκλησίας, η οποία το 2013 ετοίμασε το δικό της έγγραφο «Θέση του Πατριαρχείου Μόσχας επί του ζητήματος του πρωτείου στην ανά την οικουμένη Εκκλησίας». Το κείμενο δεχόταν το «πρωτείο τιμής» της Εκκλησίας της Κωνσταντινουπόλεως, το περιεχόμενο του οποίου όμως καθοριζόταν από τη «συναίνεση των Ορθόδοξων Εκκλησιών»[8]. Επομένως, εάν το Φανάρι (ακολουθούμενο εμμέσως και από τη Ρώμη) επέμεινε στο ότι κατέχει κάποιες καθαυτές εξουσιαστικές αρμοδιότητες σε οικουμενικό ή πανορθόδοξο επίπεδο, η Ρωσική Εκκλησία υποστήριζε ότι πηγή ενδεχόμενων προνομίων μιας προεδρευούσης Εκκλησίας δύναται να είναι μόνον η συμφωνία όλων των υπόλοιπων κατά τόπους Εκκλησιών σε κάθε συγκεκριμένη περίπτωση.

Παρά την οξύτητα του εν λόγω ζητήματος, για κάποιο διάστημα υπήρξε η αίσθηση ότι η σύγκρουση τερματίστηκε. Η απατηλότης αυτής της εντυπώσεως διαφάνηκε το 2018 εξαιτίας της κρίσεως στην Ουκρανία. Υπό αυτές τις συνθήκες η Ιερά Σύνοδος της Ρωσικής Ορθοδόξου Εκκλησίας αποφάσισε την αναστολή της συμμετοχής του Πατριαρχείου Μόσχας «σε όλες τις επισκοπικές συνελεύσεις, θεολογικούς διαλόγους και πολυμερείς επιτροπές ή άλλες διαδικασίες, όπου προεδρεύουν είτε συμπροεδρεύουν εκπρόσωποι του Πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως» [3]. Τούτο σήμαινε και το ότι αναστελλόταν ο θεολογικός διάλογος της Ρωσικής με τη Ρωμαιοκαθολική Εκκλησία. Συνοψίζοντας την κατάσταση πραγμάτων της δεδομένης στιγμής, ο μητροπολίτης Βολοκολάμσκ Ιλαρίωνας δήλωσε ότι σήμερα ο διάλογος ορθοδόξων και ρωμαιοκαθολικών ευρίσκεται «σε αδιέξοδο» [5].

Αναπτύσσοντας σήμερα τις σχέσεις με τη Ρωμαιοκαθολική Εκκλησία το Πατριαρχείο Μόσχας πρέπει να λαμβάνει υπόψη του τους εξής παράγοντες. Από τη μια παρατηρείται αμοιβαία βούληση προς συνεργασία στους πιο διαφορετικούς τομείς, λειτουργούν διμερείς θεσμοί, έχει χαλαρώσει σημαντικά η οξύτητα των προηγούμενων συγκρούσεων. Δεν πρέπει να παραγνωριστεί και το επιτευχθέν υψηλό επίπεδο σχέσεων, που σφυρηλατήθηκε από την ιστορική συνάντηση του Πάπα Φραγκίσκου και του Πατριάρχη Κυρίλλου το 2016 στην Αβάνα, το οποίο και εκδηλώνεται στη συνεργασία των δύο Εκκλησιών για την υποστήριξη των υπό δίωξη χριστιανών και την υπεράσπιση των χριστιανικών αξιών. Την ίδια στιγμή δεν έχουν εξαφανισθεί και οι παλαιές προκλήσεις. Μέχρι σήμερα δεν έχει λυθεί το πρόβλημα της ουνίας και ακόμη και ο πρόεδρος του ΤΕΕΣ του Πατριαρχείου Μόσχας μητροπολίτης Βολοκολάμσκ Ιλαρίωνας συνεχίζει να το αποκαλεί «πέτρα του σκανδάλου» στο διάλογο ορθοδόξων και ρωμαιοκαθολικών [4]. Αρνητικά επηρεάζει τις αμοιβαίες σχέσεις της Ρωσικής Εκκλησίας και του Βατικανού και η σημερινή κρίση στις διορθόδοξες σχέσεις. Το περίπλοκο της καταστάσεως έγκειται στο ότι αυτά τα προβλήματα αφορούν θεολογικά θέματα και για να επιλυθούν απαιτείται η προκαταρκτική συναίνεση όλων των κατά τόπους Ορθοδόξων Εκκλησιών, πράγμα που κρίνεται ελάχιστα πιθανό στο ορατό μέλλον. Υπό τις συνθήκες όπου θεμελιώδη ζητήματα παραμένουν άλυτα, είναι αδύνατος ο μακροπρόθεσμος προγραμματισμός των σχέσεων, αλλά η βελτίωση ή επιδείνωσή τους θα ευρίσκεται σε εξάρτηση από το μεταβαλλόμενο περιβάλλον. Τούτο εκδηλώνεται και στο ότι η σημερινή στρατηγική συμμαχία του Πατριαρχείου Μόσχας και της Αγίας Έδρας αντιδρά, πρωτίστως, σε εξωτερικές προκλήσεις. Η μακροπρόθεσμη δε συνεργασία θα απαιτήσει αναποφεύκτως την επανεκκίνηση του θεολογικού διαλόγου.

Πηγές:

1. Εισήγηση του Αγιοτάτου Πατριάρχη Αλεξίου στην Ιερά Σύνοδο της Ιεραρχίας το 1997 [Διαδικτυακή πηγή] // URL: <http://www.patriarchia.ru/db/text/421718.html> (ημερομηνία αναφοράς: 10.08.2021).

2. Ο επίσκοπος Ιλαρίωνας υπέβαλε διαμαρτυρία στον καρδινάλιο Κάσπερ εξαιτίας της διαδικασίας διεξαγωγής του διαλόγου ορθοδόξων και ρωμαιοκαθολικών [Διαδικτυακή πηγή] // URL: <http://www.patriarchia.ru/db/text/145204.html> (ημερομηνία αναφοράς: 10.08.2021).
3. Πρακτικό υπ' αριθμ. 69 // Πρακτικά της Ιεράς Συνόδου από 14^{ης} Σεπτεμβρίου 2018.
4. Μητροπολίτης Βολοκολάμσκ Ιλαρίωνας: «Η ουνία παραμένει η κεντρική πέτρα του σκανδάλου στον διάλογο ορθοδόξων και ρωμαιοκαθολικών» [Διαδικτυακή πηγή] // URL: <http://www.patriarchia.ru/db/text/4616459.html> (ημερομηνία αναφοράς: 10.08.2021)
5. Μητροπολίτης Ιλαρίωνας: Ο Πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως οδήγησε τον διάλογο ορθοδόξων και ρωμαιοκαθολικών σε αδιέξοδο [Διαδικτυακή πηγή] // URL: <https://mospat.ru/ru/news/87722/> (ημερομηνία αναφοράς: 10.08.2021).
6. Μητροπολίτης Ιλαρίωνας: Να συνεργασθούμε για την υπεράσπιση του χριστιανισμού [Διαδικτυακή πηγή] // URL: <https://www.vaticannews.va/ru/church/news/2020-02/mitropolit-ilarion-rabotat-vmeste-dlya-zashity-hristianstva.html> (ημερομηνία αναφοράς: 10.08.2021).
7. Απόφαση της Ιεράς Συνόδου της Ιεραρχίας σχετικά με τα θέματα της εξωτερικής δραστηριότητας [Διαδικτυακή πηγή] // URL: <http://www.patriarchia.ru/db/text/418906.html> (ημερομηνία αναφοράς: 26.04.2019).
8. Θέση του Πατριαρχείου Μόσχας επί του θέματος του πρωτείου στην ανά την Οικουμένη Εκκλησία [Διαδικτυακή πηγή] // URL: <http://www.patriarchia.ru/db/text/3481089.html> (ημερομηνία αναφοράς: 10.08.2021).
9. Сперанская Е. С. Диалоги богословские Русской Православной Церкви (Ε. Σπεράνσκαγια. Θεολογικοί διάλογοι της Ρωσικής Ορθόδοξου Εκκλησίας) // Православная Энциклопедия (Ορθόδοξη Εγκυκλοπαίδεια) [Διαδικτυακή πηγή] // URL: <https://www.pravenc.ru/text/171923.html> (ημερομηνία αναφοράς: 10.08.2021)
10. Тамборра А. Католическая Церковь и Русское Православие: Два века противостояния и диалога (Α. Ταμπόρα. Ρωμαιοκαθολική Εκκλησία και Ρωσική Ορθοδοξία: Δύο αιώνες αντιπαραθέσεως και διαλόγου). – Μ.: Библейской-богословский институт св. апостола Андрея, 2007. – σ. 631.

12. Юдин А. Κατολικеский ответ на вызов глобализации в Евразии / Религия и глобализация на просторах Евразии/ (Α. Γιούντιν. Η Ρωμαιοκαθολική απάντηση στην πρόκληση της παγκοσμιοποίησης στην Ευρασία / Θρησκεία και παγκοσμιοποίηση στις εκτάσεις της Ευρασίας) под ред. Малашенко Α., Филатов С. –Μ.: Российская политическая энциклопедия, 2009. – 126-175 σ.

13. Юдин Α. Православие и католичество: От конфронтации к диалогу (Α. Γιούντιν. Ορθοδοξία και Ρωμαιοκαθολικισμός: Από τη σύγκρουση στον διάλογο). – Μ.: Библейско-богословский институт св. апостола Андрея, 2005. – 596 σ.

14. Catholic Hierarchy [Διαδικτυακή πηγή] // URL: <https://www.catholic-hierarchy.org/diocese/dmosc.html> (ημερομηνία αναφοράς: 28.04.2019).

15. The Eastern Catholic Churches [Διαδικτυακή πηγή] URL: <http://www.cnewa.org/source-images/Roberson-eastcath-statistics/eastcatholic-stat16.pdf> (ημερομηνία αναφοράς: 28.04.2019).

Μια πηγή: <https://mospat.ru/gr/authors-analytics/87905/>